

халықтарының Ресейден бөлініп, дербес мемлекет құруы мәселесінде де олардың басым көшпілігінің ұстанымы екішты болатын.

М.Шокайдын Ресей құрамындағы Түркістан автономиясы қандай болу керек екендігі жөнінде көзқарастары да осы парламенттік республика құрылымына сай болған. Яғни, *М.Шоқай мен оның жақтастары Түркістан автономиясының да мемлекеттік басқару формасы парламенттік республика болуы керек деп есептеген*. Оған оның «1917 жыл естеліктерінен үзінділер» деген енбегіндегі мына сөздері дәлел бола алады деп ойлаймыз: «Біз құрылтайларымызда автономия туралы ашық айта алмадық. Тек ұлттық орталығымызда, облыстық комитеттерімізде көп талқылаған тақырыбымыз осы. Біз сол тұста автономияны былай тұсінетінбіз: Түркістанның дербес ел басқаратын мекемелері мен атқару органдары, яғни заң шығаратын парламенттік және іс жүргізетін үкіметі болуға тиіс деп ойлайтынбыз. Сыртқы саясат, қаражат, жол, әскери істер Бұқілреспей федерациясы үкіметінің ісі деп есептейтінбіз. Оқу-ағарту жұмыстары, жергілікті жолдар мәселесі, жергілікті мекемелер, заң және жер мәселелерінің бәрі жергілікті автономиялы үкіметтің ісі деп қарайтынбыз. Біз өсірепе жер мәселесіне ерекше мән беретінбіз. Әскери құрылғыс мәселесіне де едәуір елеулі өзгерістер енгізбекші едік. Мәселен, Бұқілреспей үшін құрылған әскери комисариатта болумен бірге түркістандықтардың әскери қызметін Түркістанда құрып, Түркістанда қалдыру біз үшін маңызды мәселе еді /3/.

Өзінің ұлттық өзгешеліктеріне өз заңдарын құра алатын, орталық билік органдарына да тен құқықта қатыса алатын, өз жері, өз қарулы күштері бар, өз істерін өзі басқаратын мұндай автономия ұлттық тәуелсіздікті шын мағынасында толық дерлік деңгейде қамтамасыз ете алар еді. Бұл, әрине, біз білетін Кенес Одағындағы өз білігі өзінде жоқ республикалар емес. Әрине, Кенестер одағы кезінде де одактас республикалар тен құқықты деп сөз жүзінде, яғни конституцияда жазылатын.

Парламентаризм принципіне, яғни халықты биліктің түпкі субъектісі деп тануға беріктік Түркістан халқының 1917 жылғы 26 қарашада Қоқанда ашылған IY-төтенше құрылтайында, оның шешімдерінде айқын көрінді. Құрылтайдың шешімдері бойынша «Түркістанды Ресей федеративтік демократиялық республикасымен біртұтас аумақтық автономия деп жарияладап, дегенмен

автономия формасын шешуді Түркістан Құрылтай жиналысының қарамағына қалдырады... /4/. Өз алдына Түркістан Құрылтай жиналысын шакыруды ол (М.Шоқай) «Ресейде үкіметтің жоқтығы себепті... Бұқілреспейлік құрылтай жиналысының үйымдастырылуы екіталаій» болып отырғанымен түсіндіреді /5/. Яғни бұл Бұқілреспейлік құрылтайға Түркістан өлкесінен сайланатын 33 депутаттан құралатын Түркістан Құрылтай жиналысы – заң шығарушы органы деп тану. Яғни халық сайлаған депутаттардың бірден бір заңды билік екенін мойындау. Соңдықтан да Түркістан халқының IY төтенше съезі Түркістан Құрылтай жиналысы шақырылғанға дейін билік жүргізу үшін Түркістан Уақытша Кенесі мен Түркістан халық басқармасын (үкіметін) сайлады. Яғни олардың түсінуінше Түркістан Құрылтай жиналысы – Түркістан мемлекетінің жоғарғы заң шығарушы билігі, ол өзінің алғашқы жиналысында үкіметті де құруы тиіс.

Халық тарапынан ешқашан сайланбаған, билікті тек қарулы күшпен тартып алған большевиктер партиясы ешқашан өз билігін уақытша деп атаған емес, оның заңсыздығын мойындаған емес. М.Шоқай демократиялық жүйелердің бір халықтың жеке топтарының ерекшелігіне сайси басқарудың да құрылымдары өзгеріп немесе соған бейімделуі тиіс екендігін ескеріп отырған. Түркістан түріктерінің жеке ұлыстарының өзгешеліктеріне қарай ондағы демократиялық мемлекеттің федеративтік болу мүмкіндігін де теріске шығармаған. «Яш Түркістан» журналының 1939 жылғы 116-117 сандарында басылған «Түрік бірлігі төңірегінде көтерілген орынсыз айтыска орай» деген мақаласында ол түрік бірлігін мәдени бірлік қана емес, мемлекеттік бірлік мағынасында айтқаны үшін айыптаған Аяз Исқақиға берген жауабында былай деп жазған: «...мен өзім және азшылықтағы түркістандықтар, тарихта Ресейдің басына бұрын-сондық көрмеген қара бұлт төңген кезеңді пайдаланып ұлттық географиялық (қаласаныз – «геосаяси») шарттар мүмкіндік берген шекара ішінде (Кавказия тәрізді маңызды және ұлы бірліктің конфедерациясы ма, жоқ әлде басқа бір түрдегі бірлескен мемлекет болса да мейлі) мейлінше ұлы «Түрік мемлекеттік бірлігінің» құрылуын ешқашан көзден таса еткен жоқтығын», – деп жазды /6/. М.Шоқайдың жұбайы Мария Шоқай да өз естеліктерінде ол ... Швейцария мемлекетінің үлгісімен федерация құрғым келеді» дейтін деп жазады /7/.